

Alen Šarić

integrirani studij povijesti i geografije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Hrvatske predodžbe Turaka u 19. stoljeću

Sažetak:

Rad se bavi predodžbama Turaka u 19. stoljeću u Hrvatskoj. U okolnostima konstruiranja moderne hrvatske nacije i nacionalno-integracijskih ideologija formira se moderni hrvatski kulturni imaginarij u kojemu će obitavati tradicionalne i novostvorene predodžbe Turaka. Analiziraju se povijesni kontekst, međuodnos književnosti i ideologije, ključna književna djela te novine kako bi se rasvijetlile percepcije Turaka u 19. stoljeću koje su još uvijek dijelom neistražene.

Ključne riječi: historijska imagologija, Turci, 19. stoljeće, predodžbe, Osmansko Carstvo, Hrvatska, književnost, povijesno pamćenje, ideologija

1. Uvod¹

Predodžbe Turaka konstruirane u ranom novom vijeku do 19. stoljeća ukorijenit će se u dotadašnjem imaginariju, ali novo stoljeće donosi promjene na društvenom, političkom i kulturnom polju formiranjem moderne hrvatske nacije, nacionalnog identiteta i nacionalno-integracijskih ideologija. Stoga razumijevanje povijesnog konteksta u kojemu će egzistirati novostvoreni imaginarij, koji se ne može smatrati kontinuitetom predodžbi ranog novovjekovlja, prethodi analizi predodžbi oblikovanih u modificiranim društvenim okolnostima. Dok su predodžbe Turaka iz ranoga novog vijeka u hrvatskoj književnosti već izuzetno kvalitetno obrađene i sintetizirane u djelu Davora Dukića *Sultanova djeca*, predodžbe koje se pojavljuju i razvijaju u kompleksnom 19. stoljeću još uvijek su djelomično u sjeni istraživanja predodžbi ranoga novog vijeka. Iako je, s jedne strane, neosporno kako se interes za tursku temu u hrvatskom društvu kroz 19. stoljeće reducira, pojedini tekstovi, s druge strane, sadrže izuzetan potencijal vrijedan opsežnijih imagoških analiza. Dakle cilj ovoga rada je tek dotaknuti površinu kompleksnog imaginarija dugog 19. stoljeća i predstaviti percepcije Turaka u različitim društveno-po-

¹ Ovaj rad izvorno je prezentiran na skupu *Civilizacijski i kulturni susreti* koji je održan 11. travnja 2022. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

litičkim okolnostima te u suodnosu s nacionalno-integracijskim procesima. Dakako, ovaj rad ne predstavlja potpunu sintezu predodžbi Turaka u potonjem razdoblju niti će iznjedrati cjelovitu evaluaciju svih relevantnih djela, već bi trebao prikazati osnovne procese, analizirati najvažnija djela te potaknuti buduća (historijsko-)imagološka istraživanja 19. stoljeća.

2. Razdoblje ilirizma

Ilirski pokret kao početna faza nacionalno-integracijskog procesa koja stvara temelje za kasnije integracijske mehanizme obilježio je razdoblje od tridesetih do pedesetih godina 19. stoljeća u političkom smislu, dok se ilirizam kao književno razdoblje u vidu prve faze hrvatskog romantizma odvija do uvođenja neoapsolutizma 1849. godine. Glavnim obilježjem ilirskog pokreta ističe se južnoslavenska uzajamnost što podrazumijeva stvaranje jedinstvenog jezika i književnosti, svijesti o zajedničkoj pripadnosti i podrijetlu te kulturno povezivanje. Jedan od najvažnijih ideoloških mehanizama ilirizma je evociranje idealizirane prošlosti kao orijentira za djelovanje u sadašnjosti te mobilizacijskog sredstva s naročitom recepcijskom snagom. Predodžbe konstruirane u vremenu ilirizma determinirane su novim društveno-političkim odnosima i infiltracijom ilirskih ideoloških postavki u sve društvene sfere te će tako generirati moderni hrvatski kulturni imaginarij.

2.1. *Danica ilirska* – tema Turaka i kanonizacija književnosti ranog novog vijeka

Danica ilirska,² književni časopis i tjedni prilog *Novina horvatskih*,³ izlazila je od 1835. godine (prvobitno pod naslovom *Danicza Horvatzka, Slavonzka i Dalmatinzka*) te se smatra fundamentalnom tiskovinom koja je značajno participirala u kulturnom i društvenom razvoju u vremenu ilirizma. Objavljeni književni tekstovi imali su zadaću implementacije ideoloških postavki ilirizma, afirmacije standardiziranog hrvatskog jezika prihvaćanjem štokavštine te širenja južnoslavenske uzajamnosti mnogim narodnim pjesmama, budnicama, davorijama, pripovijestima, dopisima te etnografskim i putopisnim crticama sadržavajući, pored domaćih, albanske, bugarske, srpske, crnogorske i ostale južnoslavenske teme.⁴ Preuzimanjem segmenata usmene epike i junačkih mitoloških likova južnoslavenskih susjeda koji su i dalje vodili borbe s Osmanlijama te bili pod njihovom vlašću, istovremeno tematizirajući prostor Balkana u duhu južnoslavenskog „pobratimstva“, podržavalo je južnoslavenske ustanke protiv osmanlijske vlasti i njihova je borba shvaćana nadahnućem za političko djelovanje u Hrvatskoj. Jedan od primjera tematizacije junačkih likova je narodna pjesma *Kraljević Marko dotérgne svatbarinu*

² Dalje skraćeno *Danica*.

³ Dalje skraćeno *Novine*.

⁴ Samo neki od takvih tekstova u *Danici: Musa Kesedića i Kraljević Marko*, br. 32, 1836, 125; *Juraj Skenderbeg i Arnaut*, br. 45, 1839, 177; *Perva godina serbskog vojevanja*, br. 16, 1840, 62.

u kojoj se turski neprijatelj predstavlja kao „cerni Arap, da ga Bog ubio“ koji je „zulumčar“ nasuprot junačkog, uzornog i poštenog lika Kraljevića Marka.⁵ Josip Marić u pjesmi *Osveta*, ilustrirajući prostor Balkana, krivca za dolazak Osmanlija vidi u neslozi Grka, Bošnjaka, Hercegovaca, Srba i Dalmatinaca, dok islamizirano slavensko stanovništvo tretira izdajničkim.⁶ Pjesma Ognjeslava Ostrožinskog *Jeka od Balkana ili Suze bugarskih, hercegovackih i bosanskih Hristijanah* prostor Balkana pod osmanskom vlašću predočava kao prostor tame, ropstva, siromaštva i gladi (misleći na kršćane), a Turci su predstavljeni kao nasilnici i okrutnici koji pale kuće kršćanima te se navodi „Kako turske divlje sile / Kćercu majci otimaju“.⁷ Na taj se način u simbiozu s južnoslavenskom uzajamnošću postavlja topos patnje kršćana, koji određuje percepciju Turaka kao okrutnog neprijatelja koji prema konfesionalnoj distinkciji zlostavlja kršćane. U stihovima pjesme *Kraišnikom ilirskim* Mate Topalovića: „Kerštjanstva zidu! Brano sévernieh / Stranah! Zapadnog světa zakrililo“ artikulirana je autopredodžba vlastitog prostora kao prostora *Antemurale Christianitatis*, mita koji se baštini od vremena ranog novog vijeka zarad političkih i ideoloških agitacija.⁸ Tako se mit *Antemurale* inkorporirao u ilirski imaginarij kroz mnogobrojne primjere pored navedenoga te promaknuo od instrumenta vjerske diferencijacije kršćana i muslimana do onoga koji razdvaja Osmanlije i Ilire. To dočarava njegovu fleksibilnost jer ostaje simbolom jasne prostorne i kulturne distinkcije s naglašenim i preuveličanim razlikama između naroda i prostora, ali se umjesto kršćanske Europe, nasuprot Turaka, pojavljuju Iliri.⁹ Istim se mitom često portretira, između ostalog, ideal kršćanskog ratnika i viteza te topos ratobornosti i ustrajnosti u borbama protiv Osmanlija koji se, primjerice, pronalazi u pjesmi Save Radislava Domorodčevića *Graničarski dječak*.¹⁰

Pored pjesama, pojavljuju se mnogi kraći tekstovi u različitim oblicima koji su često preuzeti iz strane književnosti, prevedeni te objavljeni u *Danici*. *Dobročinstvo i zahvalnost* tematizira suradnju kršćana i muslimana prikazujući Turčina kojeg iz ropstva otkupljuje kršćanin, potom vidjevši kršćansku milosrdnost, Turčin iz zahvalnosti otkupljuje iz ropstva drugog kršćanina.¹¹ Sličnu radnju i simboliku suradnje pronalazimo u tekstu *Kerštjanin i nevjernik*, ali s naglašenijom kršćanskom etičkom superiornošću.¹² U međuodnos se, prema navedenim tekstovima, postavljaju turska okrutnost i bezobzirnost te kršćansko milosrđe uz isticanje kršćanske moralne i civilizacijske domina-

⁵ *Danica*, br. 19, 1836, 73.

⁶ Isto, br. 28, 1836, 139.

⁷ Isto, br. 10, 1836, 37.

⁸ Isto, br. 22, 1836, 85.

⁹ Pål Kolstø, „Antemurale Thinking as Historical Myth and Ethnic Boundary Mechanism,“ u *Rampart Nations*, ur. Liliya Berezhnaya, Heidi Hein-Kircher (Berghahn Books, 2019), 365.

¹⁰ *Danica*, br. 23, 1836, 89.

¹¹ Isto, br. 20, 1836, 77-78.

¹² Isto, br. 43, 1836, 170-172; br. 44, 1836, 174-176; br. 45, 1836, 178-179.

cije nad islamskom kulturom što je karakteristično za orijentalizam.¹³ Orientalizacija prostora može se uočiti i u drugim preuzetim tekstovima sa sličnom kršćansko-muslimanskom tematikom, poput *Mirza iliti južni žar*.¹⁴ Kulturna i politička superiornost kršćanske civilizacije manifestira se i u tekstu koji ne tematizira Turke već Mongole, ali autor navodi kako se kod Osmanlija poštuju „najgorji bezzakonici i zloděli“ koji se proglašavaju slavnima, čestitima i svetima.¹⁵ S druge strane, tekst *Pravica u iztoku* donosi prijevod dvije crtice putopisa MacMillana u kojemu se Osmansko Carstvo doživljava kao prostor društvene pravednosti koja proizlazi iz nasilnih, ali učinkovitih metoda.¹⁶ Jedini tekst koji dotiče tada aktualnu modernizaciju i europeizaciju Osmanskog Carstva pod Mehmedom II. je programatski tekst anonimnog autora u kojemu se navodi da se „Turčin trudi Europejske običaje kod svojih uvesti, svoju vojsku Europejskim načinom urediti, rječjom, kako se traži u Europi utvrditi“.¹⁷ Vidljivo je da Ilircima ideološki i politički ne odgovara stabilizacija Osmanskog Carstva i njegovo možebitno trajno etabliranje na Balkanu, dok se paralelno s time ističe osmanska kulturna i politička inferiornost te njihovo omalovažavanje.

Danica je, dakle, prožeta predodžbama o Turcima formiranima u fikcijskim tekstovima s većim imagološkim potencijalom od faksijskih koji se pojavljuju u *Novinama*. Kvantitativno, broj tekstova nije zamjetan te je s vremenom odmicanje od turskih tema prema mađarskim očigledno, kada s jedne strane Osmansko Carstvo nepovratno slabi, a s druge strane politička borba s Mađarima postaje agens njihove negativne predodžbe i preuzimanja uloge središnjeg aktualnog protivnika. Turci su oslikani kao tradicionalni neprijatelji, nasilnici, okrutnici, krivci za loš položaj balkanskih naroda, religijski protivnici i kulturno-politički inferiorni susjedi s one strane *zida*, a Osmansko Carstvo kao mistificirani prostor promatrano je kroz orijentalizam, etnocentrizam i egzotizam. Turci postaju neizostavnim dijelom evokacije romantičarski glorificirane prošlosti u kojoj su oni primarni neprijatelji s kojima su se vodile herojske borbe i za čije su zaustavljanje zaslužni upravo Hrvati. Postaju simbolično utjelovljenje zla i mučeništva koje je kroz povijest proživljavao hrvatski narod, a borbe s Osmanlijama zauzimaju mjesto svijetle i legitimacijske točke hrvatske povijesti. Turci su kao aktualna tema, u vidu njihove prisutnosti u susjednim južnoslavenskim zemljama, simbol despotske vlasti nad podčinjenim Slavenima te je tematizacija borbi protiv Osmanlija agitacijsko ideološko sredstvo kojim se veliča borba Ilira protiv svojih neprijatelja.

Zaseban segment imagološke analize *Danice* čini proces kanonizacije književnih djela ranog novovjekovlja. Potonje je pokazatelj recepcije fragmenata književnosti iz ranog novog vijeka koji su prožeti predodžbama o

¹³ Davor Dukić, „Dvije ilirske Turske: Imagološki pogled na Novine i Danicu od 1835. do 1839. godine,“ *Kolo* 2/16 (2006): 11.

¹⁴ *Danica*, br. 22, 1838, 85.

¹⁵ Isto, br. 36, 1836, 143.

¹⁶ Isto, br. 24, 1838, 95-96.

¹⁷ Isto, br. 27, 1836, 105-106.

Turcima. Uz jezik i povijest, književnost je jedna od esencijalnih sastavnica konstrukcije nacionalnog identiteta pa je za Ilirce kanon imao funkciju integrativnog alata kako bi se društvena zajednica povezala i unificirala na polju književnosti.¹⁸ Proces kanonizacije može se shvatiti i kao politički proces u kojemu se stvara kulturni kapital za međunacionalnu reprezentaciju, a prošlost se kanonizacijom aktualizira kako bi se učinila utjecajnom u sadašnjosti i ponudila nadu u kulturni preporod i nadilaženje suvremenih problema.¹⁹ Upravo je *Danica* iskorištena kao platforma na kojoj će se otkrivati fragmenti književnosti ranog novovjekovlja, filtrirati djela prema estetskim, ideološkim i vrijednosnim kriterijima te implementirati u nacionalni identitet. Vođom nacionalnog korpusa književnosti afirmiran je Ivan Gundulić predstavljanjem *Osmana* kao „krune kojom se ovjenčao“.²⁰ Dijelovi *Osmana* kontinuirano se objavljuju u *Danici*, a najprije je odabran dio *Sunčanica kći Ljubodragova*²¹ u kojemu se ilustrira „poetska slika južnoslavenskog prostora pod turskim jarmom“.²² Svojevrzni panegirik Ivanu Gunduliću iznosi Dimitrija Demeter za kojega je on „najglasovitiji ilirski pjesnik“ te ustvrđuje da „od svih krasnih proizvodah najglasovitije djelo jest Osman“.²³ U sjeni Gundulića ostaje čak i Marko Marulić čiji se citati ili pjesme u *Danici* ne pojavljuju.²⁴ *Osman*, koji obiluje predodžbama Turaka, velikodušno je prihvaćen od strane čitateljstva te je zasigurno imao utjecaj na kasnije tematiziranje Turaka.²⁵

2.2. Novine Horvatske – drugačiji Turci

Novine Horvatske, za razliku od *Danice*, donose politička izvješća iz zemlje i svijeta. Mnogi su tekstovi preuzimani iz stranih tiskovina čime je hrvatskom čitateljstvu bivao izložen imaginarij europskih novinskih izdanja. Budući da se radi o člancima koji su se ticali političkih, društvenih, gospodarskih i kulturnih događaja u Osmanskom Carstvu, stereotipovi i karakteristični imagami antiturske retorike poprilično su rijetki te se generiraju njihovi antipodi, a plauzibilan primjer je prikaz Osmanskog Carstva kao zemlje religijske tolerancije u vrijeme Mahmuda II.²⁶ Nadalje, Osmansko se Carstvo sagledava kroz prizmu modernizacije i europeizacije što se prihvaća blagonaklono te upućuje na afirmaciju širenja europske/zapadne kulture na, prema tome, kulturno podređen Istok. Tako se opisuje razvoj osmanskoga obrazovnog sustava te pojedini

¹⁸ Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije* (Zagreb: FFZG, 2008), 41.

¹⁹ Isto, 42-49.

²⁰ Isto, 108.

²¹ *Danica*, br. 34, 1836, 134.

²² Dukić, „Dvije ilirske Turske“, 12.

²³ *Danica*, br. 50, 1838, 197-198.

²⁴ Mirko Tomasović, „Marulić u Danici Ilirskoj“, *Colloquia Maruliana ... 2* (1993): 49.

²⁵ O Turcima u *Osmanu*: Davor Dukić, *Sultanova djeca* (Zadar: Thema i.d., 2004), 104-117.

²⁶ Dukić, „Dvije ilirske Turske“, 6.

predmeti koje slušaju studenti.²⁷ Drugi stereotipovi koji dobivaju svoje antipode u *Novinama* su oni o ropskom položaju žena i nedostatku očinske ljubavi sultana prema svojim sinovima, ali se pojavljuju i tekstovi koji tematiziraju opiranje reformama Mahmuda II. te se u indiferentnom tonu piše o nemirima u Egiptu i Albaniji.²⁸ *Novine*, dakle, nude gotovo dijametralno suprotnu sliku Turaka od one iz *Danice*, što je shvatljivo uzevši u obzir da su *Novine* tiskovina koja se bavi političkim aktualnostima i njegova je ideološka funkcija u začetku ograničena. Suprotno tome, *Danica* predstavlja književni prilog s jasno naznačenim ideološkim i kulturnim funkcijama pa time i imagološkim potencijalom jer se objavljuju ponajprije fiksijski tekstovi s ideološkom misijom konstruiranja sustava vrijednosti tek stvarajućeg nacionalnog identiteta.

2.3. Tri ilirska kanonizirana djela s turskom temom

2.3.1. Ivan Mažuranić – *Smrt Smail-age Čengića*

Ep *Smrt Smail-age Čengića* neupitno je jedan od temeljnih kanoniziranih djela hrvatske književnosti. Zdobivši taj status, ubrzo po objavljivanju 1846. godine, postao je svojevrsnim mjerilom umjetničkog i estetskog dostignuća.²⁹ Ne ulazeći u analizu estetske vrijednosti epa, koja je neosporna, svrsishodno je zornije promotriti njegove ideološke i vrijednosne postavke kako bi se u cijelosti prikazale predodžbe koje se u njemu pojavljuju. Mažuranićev ep temelji se na povijesnom događaju koji je zarad implementacije vrijednosnih, ideoloških i estetskih elemenata znatno modificiran. Smail-aga Čengić, kao povijesna osoba, bio je musliman³⁰ i proslavljeni ratnik s činom kapidžibaše³¹ kojega su iz zasjede ubili Crnogorci 1840. godine. Glavni je lik protivnika u epu koji svojim radnjama, poput kupljenja harača, maltretiranja raje i ubojstva Duraka, oblikuje podlogu za osvetu Novice i čete. Upravo se Smail-agi Čengiću pripisuje najviše negativnih osobina. Na više mjesta predstavljen je junakom, što je česta osobina pridavana Turcima i u ranijim djelima čime ih se prikazivalo kao snažne protivnike, a istodobno se uveličavalo uspjehe vlastite strane.³² Nadalje, Smail-aga je portretiran kao silan, ljutit, zvijer, bijesan i neman ružna.³³ Turci su općenito prikazani kao zulumčari, ljuti, bijesni, divlji, sadisti i vjerski neprijatelji. Turci su kroz vizuru zulumčara (nasilnika) predočeni različitim načinima ubijanja, „Ter ih turskim darivao darom: / Svakom momku ostar kolac daje, / Kome kolac, kome li konopac“, kupljenjem harača i maltretiranjem raje kako bi se apostrofirali ne-

²⁷ Isto, 5.

²⁸ Isto, 4-8.

²⁹ Protrka, *Stvaranje književne nacije*, 121.

³⁰ Zamjenik vezira, kasnije predstojnik nekog područja

³¹ Zapovjednik dvorske straže

³² Ivan Mažuranić, Matija Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića; Stihovi; Proza; Pogled u Bosnu*, priredio Ivo Frangeš (Zagreb: Matica hrvatska, 1965) npr. „A pak slušaj kako junak zbori,“ 45; „Sramota je takome junaku/Kupit harač, ne skupit harača,“ 58.

³³ „Silan aga, to sam sebi taji,“ 45; „Ljutit aga mrko gleda,“ 44; „Stoji aga, gorsko zvijere,“ 46; „Bijesan aga, neman ružna,“ 60.

pravda, tiranija i sadizam.³⁴ Na to se nadovezuje oslikavanje turske privrženosti nasilju: „Rijekom krvca poljem teče; / Turad bulji skrktiv ruke. / Tko je mlađi, rado gleda“.³⁵ Toposom vjerskog neprijateljstva epski svijet se čvrsto razdvaja na crnogorsku četu te Turke kao primarno vjerske protivnike, a prikazom grobova kršćana „Oko kojijeh Turad divja“ nameće se turska moralna inferiornost i bešćutnost.³⁶ Prisutne su i animalne metafore pa se Turke poistovjećuje s različitim životinjama: arslan (lav), vuk, zmaj, ris (a tim se životinjama pridaju epiteti mrtav, ljuti, mrki).³⁷ S druge strane, autopredodžba vlastita tabora uključuje oprečne animalne metafore: janjac, zmaj, miš i lastavica, kao simbole humanosti, nevinosti, ali i hrabrosti nasuprot surovog, nasilnog i fizički nadmoćnijeg protivnika.³⁸ Glavni lik vlastitog tabora, Novica, predočen je kao junak, jadan i ljubitelj slobode, dok je kršćanska raja prikazana tvrdom, golom, nevinom i tužnom. Četa koja se suprotstavlja Turcima ocrtana je hrabrom i pobožnom uz njezinu prostornu izdvojenost naspram Turaka jer se nalaze u gorama.

Dakle, ovakvom predodžbom Turaka Mažuranić je ilustrirao borbu pravednih i hrabrih kršćana protiv Turaka koji su vjerski neprijatelji te utjelovljenje tiranije, strahovlade, nasilja, sadizma i divljaštva. Time se realizira slika *Antemurale Christianitatis* čvrstom diskrepancijom suprotstavljenih strana, pridavanjem protivničkoj strani hiperboliziranih negativnih stereotipova i klasificiranjem vlastite strane, pripovjedačevim priklanjanjem, borcem za kršćanske civilizacijske vrijednosti. U konačnici, sukob kršćana i muslimana se prezentira borbom između suštinskog dobra i zla. Moguće je razaznati i elemente okcidentalizma jer se u epu prikazanom odlučnom i svirepom borbom protiv Turaka na neki način kritizira europska pasivnost prema pitanju opstanka Osmanlija u Europi.³⁹ Iako se Mažuranićeve predodžbe Turaka nastoje „opravdati“ estetskim i vrijednosnim elementima, nepobitno je da se na semantičkoj, vrijednosnoj i ideološkoj razini iščitava povijesno i simbolički determinirana mržnja prema Turcima, romantičarska hiperbolizacija turskog nasilja te nedvosmislenost pojedinih stihova u kojima se Turci difamiraju. Apologija Mažuranićeve slike Turaka, u konačnici, nije neophodna jer ona, makar gotovo pa sotonizirala Turke, ni na koji način ne obezvrjeđuje njegovo kanonsko i estetsko značenje.

Prema Davoru Dukiću, *Smrt Smail-age Čengića* je „izraz snažne anti-muslimanske mržnje“ i „vrhunac hrvatske antiturske literature“ te ustvrđuje da „njegovu, barem danas, neprihvatljivu idejnu poruku ne mogu relativizirati ni formalna ljepota Mažuranićevih stihova, ni pozivanje književnih povjesničara na hiperbolici sklonu poetiku književnog romantizma“.⁴⁰ Sup-

³⁴ Isto, 43.

³⁵ Isto, 44.

³⁶ Davor Dukić, *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998), 150.; Mažuranić, *Smrt Smail-age Čengića*, 62.

³⁷ Dukić, *Figura protivnika*, 143.

³⁸ Isto

³⁹ Marina Protrka Štimec, „Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića: Mažuranićev „fuit tyrannus““, *Umjetnost riječi* 3-4/61 (2017): 194.

⁴⁰ Davor Dukić, „Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća“, u *Jezik književnosti i književni ideologemi*, ur. Krešimir Bagić (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007), 101.

strat antiturske mržnje moguće je tražiti u nekoliko smjerova, ali vjerojatno je da potiče iz epske usmene tradicije, kolektivnog sjećanja, višestoljetnih kulturnih/nasilnih interakcija te iz toga proizvedene ustaljene, dominantne i urezane slike Turaka kao neprijatelja koja teško, nakon njezina prihvaćanja, može iščeznuti. Na taj je način tradicionalna i dominantna slika Turaka perpetuirana u simbol nasilja i tiranije te je determinirala predodžbe u Mažuranićevom epu koje simbolički prikazuju borbu Slavena protiv despotizma utjelovljenog u slici Turaka. Nasljedno na potonje, za Marinu Protrku Štimec turska tema kod Mažuranića i ostalih književnika 19. stoljeća je „više kao slika povijesne kondicioniranosti zajednice za opstanak u neprijateljskim uvjetima, slika otpora, pravde i posvećenosti zajedničkim mislima“.⁴¹ Također, Mažuranićevu iskazanu mržnju prema Turcima interpretira se kao njegov iskaz slobodarstva i borbe za prirodno pravo, kolektivnu slobodu i progresivnost u sklopu južnoslavenske uzajamnosti.⁴² Iz svega toga bi se ekstrahiralo da je Mažuranić iskoristio Turke, zbog povijesne memorije i njihove prevladavajuće percepcije, kao svojevrsnu ambalažu pomoću koje će uprizoriti borbu južnih Slavena protiv despotizma, ali je neprijeporno kako se tome svejedno pristupilo kroz orijentalistički i etnocentristički diskurs uz klišeiziranu i prenaplašenu mržnju. Dunja Fališevac smatra kako je pobuna protiv Smail-age u Crnoj Gori imala i „aktualno programatsko-političko značenje“ jer se prikladno mogla pridodati južnoslavenskoj uzajamnosti koju su Ilirci gajili.⁴³ Uzevši sve u obzir, Mažuranić je Turke percipirao, zbog tada općeprihvaćene slike Turaka, kroz prizmu vjerskog i političkog neprijatelja. Njihovo postavljanje za zajedničkog protivnika južnoslavenskog prostora te simboličko značenje Turaka u kolektivnom sjećanju iskoristio je kao mobilizacijski i ideološki kapital u sklopu ilirske ideologije što je istovjetno postupcima u mnogim tekstovima objavljenima u *Danici*. Kanonizacijom ovoga djela, što je odraz njegove enormne recepcijske vrijednosti, Turci zauzimaju mjesto središnjeg neprijatelja te simbola nasilja i mučeništva kršćana. Semantičkom analizom epa neosporna je prisutnost antiturske mržnje, na kakvoj god razini bila, ali to ni u kojem slučaju ne anulira njegovu estetsku i kanonsku vrijednost.

2.3.2. Matija Mažuranić - Pogled u Bosnu

Putopis Matije Mažuranića *Pogled u Bosnu* objavljen je 1842. godine, a na svome je putovanju po susjednoj zemlji proveo dva mjeseca 1839. godine. Smatra se prvim potpunim hrvatskim putopisom te klasičnim primjerom romantičarskog djela. Mažuranić na početku putopisa navodi da odlazi u Bosnu kako bi uvidio u kakvom se stanju nalazi „ovaj dio naše Ilirije“.⁴⁴ Iz drugih se izvora saznaje da ga u svojevrsnu „tajnu misiju“ u Bosnu šalju njegova braća

⁴¹ Protrka, *Stvaranje književne nacije*, 126.

⁴² Protrka Štimec, „Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića,“ 195.

⁴³ Dunja Fališevac, *Kaliopin vrt II: studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike* (Split: Književni krug, 2003), 182.

⁴⁴ Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 189.

kako bi promotrio političko raspoloženje naroda te agitirao za ilirske ideje.⁴⁵ U vrijeme njegova putovanja provođenje tanzimatskih reformi pod Abdulmeđidom bilo je na svojim začecima pa je spahijska anarhija, uz odsustvo modernizacijskih reformi, bila vjerojatno još uvijek ponegdje prisutna. Mažuranićevo putovanje popraćeno je mnogobrojnim avanturistički opisanim nedaćama, a prvi se problem pojavljuje već pri pokušaju prelaska Save u Dubici što mu ne polazi za rukom pa u Bosnu ulazi tek iz Srbije. U Sarajevu se stavlja u službu Mustafa-paše kojemu se predstavlja obrtnikom, a nakana mu je kasnijim traženjem otpuštanja iz službe anonimno putovati Bosnom bez ograničenja, što mu nije uspjelo jer ga paša na koncu vraća natrag u Srbiju. Većinu je vremena, pored po nekoliko dana provedenih u Sarajevu, Travniku, Visokom, Busovači, Zvorniku i Višegradu, provodio na putu između gradova, u konačičtima i na hladnoći zbog čega je bio ozbiljnije bolestan, a imao je interakciju primarno s neobrazovanim dijelom stanovništva, primjerice slugama. Imagološki zanimljivi segmenti prvog dijela putopisa, u kojemu opisuje njegov tijek, nisu mnogobrojni, ali se mogu pronaći u opisima gradova, kuća i hanova. Sarajevo mu djeluje kao „strašno veliko“, čak toliko veliko da njegovi građani nikada nisu bili u svim dijelovima grada.⁴⁶ Njegove su ulice za Mažuranića nesigurne jer su za Turke ubojstva svakodnevnica i općeprihvaćena pojava, a pogotovo ubojstva kršćana koji imaju lijepu ženu da s njom, nakon muževe smrti, „rade što oni znaju“.⁴⁷

U drugom dijelu putopisa, *Različne opazke o Bosni*, Mažuranić iznosi niz imagološki zanimljivih stavova o bosanskoj stanovništvu, običajima, kulturi i događajima koje je doživio. Bosnu opisuje kao pustu i planinsku zemlju koja ima plodnih površina, navodeći da svejedno tamo često vlada glad.⁴⁸ „Sarajevsko polje“ smatra najgorim mjestom za život kršćana jer tamo nemaju nikakva bogatstva i teško žive u kućama koje naziva „košarama“.⁴⁹ Fragmentirajući i analizirajući etnički sastav, Mažuranić tvrdi da se u Bosni govori bošnjačkim jezikom, mješavinom ilirskog i turskog. Pod Bošnjake ubraja Slavene islamske vjeroispovijesti, a pod Osmanlije Turke u užem smislu riječi (etničke Turke).⁵⁰ Tvrdi da Bošnjaci mrze Osmanlije jer „neima pod nebom gdnijega čovjeka“ od njih, a navodi i prisutnost obrnute mržnje jer Osmanlije smatraju Bošnjake „poturicama“ gorima od „đaura“⁵¹ kojima treba dati do znanja tko je vladar, a tko podčinjen.⁵² Posebno je naznačio postojanost mržnje između muslimana i kršćana te zaključuje da bi stanje bilo bolje kada bi među kršćanima (katolicima i pravoslavicima) postojala suradnja.⁵³ Mažuranić je distinkci-

⁴⁵ Tatjana Paić Vukičević, Ekrem Čaušević, „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56 (2007): 179.

⁴⁶ Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 204.

⁴⁷ Isto, 207.

⁴⁸ Isto, 229.

⁴⁹ Isto, 229.

⁵⁰ Isto, 229-230.

⁵¹ Kaur (*gavur tur.*) - nevjernik, pogrđan naziv za kršćana

⁵² Mažuranić, *Pogled u Bosnu*, 231.

⁵³ Isto, 234-235.

jom slavenskog i osmanlijskog (turskog) stanovništva, eksponiranjem njihove međusobne mržnje te tvrdnjom da je bošnjački dijelom sačinjen od ilirskog jezika uveo ilirski ideologem s intencijom isticanja ilirskog karaktera Bosne, a pozivom na bolje međukršćanske odnose uobličuje se ideologem južnoslavenske uzajamnosti. Autorovom konstatacijom u ožalošćenom tonu da Bošnjaci imaju više turskih riječi u svome jeziku nego Kranjci i Štajerci njemačkih, plastično je ilustrirana njegova motiviranost da Bosnu prikaže dijelom Ilirije.⁵⁴ Pri dočaravanju islamske kulture i običaja u prvi se plan postavlja njegov karikaturalan prikaz pojedinih situacija poput hodžinog učenja i jedenja rukama.⁵⁵ Osim karikaturnog pristupa, zastupljen je i orijentalistički diskurs kojim se Mažuranić s civilizacijski nadmoćne pozicije postavlja prema islamskoj kulturi i običajima. Autor je razgovore između Turaka doživio neprimjerenima, prostima i bezobraznima te, da bi čitateljima približio svoje gnušanje, navodi kako kršćani nastoje sačuvati svoju mladež od njih.⁵⁶

Iako se u predodžbama iz ranog novog vijeka turska pobožnost uzimala pozitivnom osobinom, Mažuranić ju ne vidi takvom. Za njega su Turci pobožni i ponosni na svoju vjeru, što proizvodi njihovu oholost te želju da na sve načine kršćane preobrate na „čistu vjeru“.⁵⁷ Mažuranić Turke još vidi kao podložne svojim vlastima, nasilne, lakovjerne, milosrdne, praznovjerne i surove.⁵⁸ Ratobornost Turaka uzima kao njihovu jedinu strast jer „uvijek plaču što ne ima rata i da se ne biju ili s vlahom ili s kaurinom“.⁵⁹ Krajnje iskrivljavanje islamske kulture primjetno je pri koncu djela postavkom da Turci mogu ubiti svoju ženu ili slugu kada god požele, a „osobito ako je kršćanin“.⁶⁰ Kroz orijentalistički i etnocentristički diskurs Mažuranić je dočarao Bosnu i njezino stanovništvo s pomoću tada uvriježenih stereotipova: kao nasilnu, nesigurnu, pauperiziranu i kulturno inferiornu zemlju u kojoj muslimani tlače kršćane, kao društvo s egzotičnom kulturom kojoj pristupa paušalno te kao prostor u kojemu egzistira mržnja između svih društvenih skupina. Mažuranić je svisoka pristupio islamskoj kulturi, između ostalog, jer ju smatra neprijateljskom, onom koja tlači bratske kršćane i koja Bosnu, dio Ilirije, drži pod svojim „jarmom“. Također, njegove negativne predodžbe gradova, stanovništva i običaja možebitno su potekle od činjenice da je njegovo putovanje bilo uistinu zamorno s puno nedaća. Bosna se Mažuraniću već i prije samog putovanja mogla činiti orijentalnom i egzotičnom jer ju nikada prije nije posjetio i o njoj je mogao samo slušati, što je eventualno intenziviralo njegov antiturski stav.

Naposljetku, valja naglasiti kako je *Pogled u Bosnu* imao zapaženu recepciju među čitateljstvom i kritikom. Osim što je kanoniziran kao prvi cje-

⁵⁴ Isto, 231.

⁵⁵ Isto, 234.

⁵⁶ Isto, 236-237.

⁵⁷ Isto, 235.

⁵⁸ Isto, 235-237.

⁵⁹ Isto, 236.

⁶⁰ Isto, 243.

lovit putopis, njegov je sadržaj smatran „zrcalom Bosne“.⁶¹ Mažuranićeve opservacije doživljavane su dokumentarnima i istinitima pa se zaključivalo da ne postoji nikakva netrpeljivost prema Turcima već da „on samo iznosi gole (optužujuće) činjenice s kojima se susreo“.⁶² Stoga su predodžbe iz Mažuranićeva putopisa zasigurno imale snažnog odjeka među tadašnjim čitateljstvom, a vidljivo je kako njegov kanonski status do današnjice nije redefiniran do te mjere da ga se i dalje često smatra dokumentarnim odrazom ondašnje Bosne.⁶³

2.3.3. Ivan Kukuljević Sakcinski - *Juran i Sofija*

Drama *Juran i Sofija* ili *Turci pod Siskom* Ivana Kukuljevića Sakcinskog praižvedena je 1839. godine kao drama s povijesnim sadržajem koja tematizira borbu s Osmanlijama kod Siska 1593. godine. Njezin današnji kanonski status definiran je time što je prva drama ilirskoga razdoblja u koju je implementiran hrvatski jezik sa štokavskim narječjem. Protagonisti drame su Juran i Sofija, pripadnici kršćanskog tabora, kojima se suprotstavlja neprijatelj Hasan (baša od Bosne). Fabula se temelji na nastojanju Sofije da oslobodi supruga Jurana iz turskog zarobljeništva. Kroz cijelu se dramu Turke, suprotstavljeni tabor, nastoji difimirati i prezentirati kao kulturno inferiornu stranu pa ih se degradira riječima poput okrutnici, zvijeri, bijesni, divljaci, dušmani i kopilad.⁶⁴ Na razini sotonizacije Kukuljević demonstrira tursku okrutnost i sadizam riječima Jurana da Turci pale gradove, porobljuju ljude, krađu i „ter ubijaju i okreću pod mač sve što im pod ruku dojde; iste žene i nevinoga čeda u materinskoj utrobi ne šteti zvrinska njihova beshnoća“.⁶⁵ Kada Toma Erdödy prima Hasanovo pismo, konstatira da mu ne treba odgovoriti pismom već mačem i silom, a Hasana naziva nedostojnim slugom sultana koji je cinično naveden kao gospodar „kopna i mora, zašto ne i neba“.⁶⁶ Iako se u prijašnjim djelima o turskim autoritetima i vladarima govorilo s određenim poštovanjem pa čak i afirmativno, ovdje ne samo da je Hasan prikazan nedostojnim, već se i sultanova titula podvrgava ironizaciji. Ilirski ideologem reprezentiran je u četvrtom prizoru gdje u turskom taboru sjede Turci i Bošnjaci koji se spremaju za bitku, a među njima se nalazi srpski starac. Dok muslimani pjevaju pjesme o pohodu na Hrvate, srpski se starac diže i zapjeva: „Svi mi skupa smo dčca jedne / Majke tužne, majke bėdne / Jedna krvca nam i njima / Slavno nam ime Ilira“.⁶⁷ Sakcinski propagira

⁶¹ Vidljivo već u samome naslovu članka: Katica Ćorkalo, „Dva književna zrcala zemlje Bosne: *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića i *Pod puškom* Eugena Kumičića“, *Riječ*, 2/3 (1997).

⁶² Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma* (Zadar: Narodni list, 1983), 47.

⁶³ U novije se vrijeme kritički propituje vrijednost Mažuranićevog putopisa kao povijesnog izvora: Tatjana Paić Vukičević, Ekrem Ćaušević, „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor,“ *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56 (2007).

⁶⁴ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Izabrana djela*, priredio Nikola Batušić (Zagreb: Matica hrvatska, 1997), „kopilad Turska,“ 200; „njihova beshnoća,“ 202.

⁶⁵ Isto, 201-202.

⁶⁶ Isto, 210.

⁶⁷ Isto, 234.

ilirsku srodnost Srba i Hrvata, ali Bošnjake, iako ih distancira od Osmanlija, izuzima iz navedene formulacije jer se nakon starčeve pjesme izdiže Bošnjak koji zaključuje da su oni sada Turci i zato trebaju krenuti na Hrvate.⁶⁸

Juran, lik kršćanske strane, predložen je kao junak, nepotkupljiv i domoljub. Nasuprot njega, Hasan je portretiran divljakom, okrutnikom, nasilnikom i sadistom. Na koncu drame Sofija oslobađa Jurana koji potom želi ubiti Hasana, a Sofija ga u tome ipak sprečava. Juran u toj situaciji zaključuje: „Nu ja sam Slavjan, ja sam kršćanin, ter mi tako ćut i zakon zabranjuje nad beznažnim se dušmanom osvetiti“.⁶⁹ Potenciranje kršćanske kulturne i moralne superiornosti nad islamskom civilizacijom samo je jedan od modaliteta kojim se Turke percipira barbarima s druge strane *zida*, Drugima koji ne pripadaju europskom civilizacijskom krugu te čije su navike i osobine u oprečnosti s kršćanskima. *Antemurale Christianitatis* u ovome se djelu ne primjenjuje samo za uveličavanje kulturnih i karakternih razlika već i za političku agitaciju navodom da su Austrijanci nezahvalni prema hrvatskoj žrtvi u borbama protiv Osmanlija.⁷⁰ Apsolutiziran je potencijal navedenog mita jer ga autor manifestira u rasponu od vjerske, etničke i kulturne polarizacije do političkog instrumenta za promoviranje povijesnih zasluga i legitimaciju Hrvata/Ilira.⁷¹ Kukuljević je povijesnu temu ove drame nastojao osuvremeniti i dati joj ideološko-mobilizacijsku svrhu kako bi se aplicirala kao nadahnuće za suvremeno djelovanje gdje su središnji neprijatelji Austrijanci i Mađari, a Turci povijesni simbol, odnosno relik i dio mita o Hrvatima kao hrabrim junacima koji su se svima uspijevali suprotstavljati.

2.4. Ostala djela iz ilirizma

Ostala djela koja se pojavljuju u ilirizmu i sadrže tursku temu, ponajviše prema njegovome kraju, dolaze u oblicima hajdučko-turske poetike, drame i pjesama. Kod drama s turskom tematikom vidljiv je kvantitativan pomak te nastaje panoptikum djela koja obuhvaćaju klišeizirane fabule poput sukoba kršćana i muslimana, ljubavi između muslimana i kršćanke, hajdučije te katkad i suradnje kršćana i muslimana. Đuro Matija Šporer objavljuje dramu *Car Murat II. i Republika dubrovačka* 1852. godine čija se radnja fokusira na Musu Skenderbega i Đurađa Brankovića, srpskog despota, čija se kći udaje za turskog sultana Murata II.⁷² Mirko Bogović u predgovoru drame *Stjepan posljednji kralj bosanski* iz 1854. godine iznosi nekoliko opisa Turaka navodeći ih kao „divlje azijske orde“ i „gusti mrak barbarstva“, dok se u samoj drami očituje motiv suradnje, odnosno pobratimstvo Mehmeda II. i kralja Stjepa-

⁶⁸ Isto, 234.

⁶⁹ Isto, 269.

⁷⁰ Isto, 206.

⁷¹ Zrinka Blažević, „The Image of the Wall,“ u *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*, ur: Jürgen Barkhoff, Joep Leerssen (Boston, Leiden: Brill, 2021): 166.

⁷² Davor Dukić, „Turska tema u preporodnoj drami,“ *Dani Hvarškoga kazališta* 1/24 (1998): 317.

na.⁷³ Plauzibilno je zaključiti da su Turci u potonjim i nizu drugih drama sa sličnom temom ocrtani kao barbari, napadači s istoka i vjerski neprijatelji, dok su njima suprotstavljeni kršćanski junaci karakterizirani borcima za pravdu i slobodu, po fizičkoj snazi inferiorni, ali etičkoj i kulturnoj nadmoćni. Motiv islamizacije, primjerice u Šporerovoj drami, predstavlja simboličan prikaz turskog nasilja, a oni koji se dragovoljno islamiziraju etiketiraju se izdajnicima. Novela *Bratja* Kukuljevića Sakcinskog zasniva se na sukobu kršćana i muslimana nakon otmice žene kršćanskog lika Istoka. Otmica žene projicira odraz turskog nasilništva i okrutnosti, a kada je oteta navodi se da je ona među divljim zvijerima i u statusu ropkinje.⁷⁴ Turci se opisuju kao krvožedni divljaci, pljačkaši, kopilad, lakomi te himbeni.⁷⁵ Sadizam hajduka prikazan odrubljenjem glave Turčinu na kraju drame okarakteriziran je, za razliku od turskog nasilja, kao herojski i junački čin.⁷⁶ Mujo, čuvar turske utvrde i porijeklom „Ilirac“, predstavljen je kao dobar i pošten Turčin čime se „poturčeništvo“ ne percipira izdajom ili simbolom nasilja, već se islamizirane Slavene želi definirati Ilirima. Ilirski ideologem plastično je manifestiran upravo kroz lik Muje i njegovog razgovora s kršćaninom, kada Mujo zaključuje da su njegovi predci Iliri i da njegova domovina nije samo Hercegovina, već čitava Ilirija, a motiv južnoslavenske suradnje zaokružen je njegovim pomaganjem pri oslobađanju zarobljene kršćanke.⁷⁷ Hajduci su, nasuprot Turaka, okarakterizirani junacima koji se bore protiv turskog porobljavanja i pokretačima ilirskog osvješćivanja islamiziranih Slavena.⁷⁸ Kukuljević u pjesmi *Grad Zrin*, navodeći neprijatelje Hrvatske, spominje Nijemce, Mlečane i Mađare, i bez kakvih epiteta, a u zasebnu sekciju neprijatelja pozicionira Turke pridajući im epitet krvnika.⁷⁹ Turci su time normirani protivnicima koji nisu u istoj kategoriji s ostalima, već se izdvajaju kao najveći i najgori, iako je njihova opasnost u 19. stoljeću gotovo potpuno iščezla. Zato se motiv Turaka zrcali kao značajan fragment povijesti, arhetip nasilnog protivnika, simbol borbe Hrvata za opstanak i poriv za djelovanjem u suvremenosti.

Novele koje sadrže hajdučko-tursku tematiku dio su korpusa kratke proze koji nastaje od četrdesetih do sedamdesetih godina 19. stoljeća, a procvat doživljavaju u vrijeme Bachova apsolutizma objavljivanjem u časopisima poput *Nevena*.⁸⁰ Ova se djela, prema tematici i imaginariju, mogu smatrati nastavkom ilirizma iako prema kronologiji njemu ne pripadaju. Radnje se najčešće temelje na izgradnji klišeiziranih opreka između kršćanskih i muslimanskih likova: lik kršćanske djevojke personifikacija je dobre, čiste, nevine

⁷³ Isto, 322.

⁷⁴ Sakcinski, *Izabrana djela*, 118; 126.

⁷⁵ Isto, 118; 119; 126; 133.

⁷⁶ Isto, 137.

⁷⁷ Isto, 127.

⁷⁸ Isto, 135.

⁷⁹ Isto, 90.

⁸⁰ Krešimir Nemeć, „Poetika hajdučko-turske novelistike,“ *Dani Hvarškoga kazališta* 1/24 (1998): 112.

i plemenite kršćanke, hajduk je prikazan kao hrabar kršćanski vitez, a turski je lik središnji protivnik i okrutnik.⁸¹ Pojedini primjeri takvih djela su *Bošnjaci* Ferde Filipovića, *Bugarin i braća* Ivana Kukuljevića Sakcinskog te *Žrtve iz ljubavi i viernosti za domovinu* Dragojle Jarnjević. Poticaj tematizaciji hajdučko-turske teme valja detektirati u tradiciji usmene književnosti koja je nepovratno, u vrijeme slabe pismenosti, determinirala razvoj književnosti.⁸² Također, Ilirci su težili oblikovanju „narodne kulture“ koja bi njegovala staru usmenu književnost kao izraz narodne samosvijesti. Narodne epske pjesme često su tematizirale kršćansko-muslimanske sukobe, posebice u Dalmaciji, nastajući kao posljedica sukoba s Osmanlijama na granici Dalmacije i Hercegovine.⁸³ U njima su Turci opisivani kao crni Arapi, klevetalo ih se „rodila ga kurva“, navodilo se da otimaju kršćanske djevojke, islamizirani Slaveni percipirani su pijancima i nasilnicima, a njima u suprotnost postavljao se snažan kršćanski junak, hajduk.⁸⁴ U usmenoj književnosti tako ostaje utkana hajdučko-turska tematika, a njezin se imaginarij prenosi na suvremena književna djela.⁸⁵

3. Pravaštvo i jugoslavenstvo – oprečne slike

Gašenjem ilirskoga pokreta i uvođenjem pa ukidanjem neoapsolutizma na hrvatskoj se političkoj i društvenoj sceni pojavljuju dvije nacionalno-integracijske ideologije. Jugoslavenstvo se smatra svojevrsnim sljedbenikom ilirizma jer počiva na političkoj i kulturnoj južnoslavenskoj uzajamnosti, ostvarenju hrvatske nacionalne integracije, podizanju nacionalne samosvijesti, napretku kroz „društveni preporod“ i borbi za političku samostalnost ujedinjene Trojedne Kraljevine u Monarhiji.⁸⁶ S druge strane, pravaštvo je ideologija čiji se program zasniva na potpunoj hrvatskoj samostalnosti koja se legitimira hrvatskim povijesnim, državnim i prirodnim pravom, a neprijateljima pravaške ideologije smatraju se Srbi, sljedbenici jugoslavenske ideologije te Nijemci za koje se tvrdi da stoljećima narušavaju hrvatski integritet i neovisnost.⁸⁷ Starče-

⁸¹ Isto, 114-115.

⁸² Više o usmenoj književnosti: Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost* (Zagreb: Školska knjiga, 1971).

⁸³ Vanda Babić, Denis Vekić, „Antemurale Christianitatis hrvatske usmene književnosti: graničarski mentalitet Dalmacije kroz usmenu epsku pjesmu i kulturno pamćenje o Hrvatsko-osmanskim ratovima,“ u *Periferno u hrvatskom jeziku, književnosti i kulturi*, ur. Krešimir Bagić, Miranda Levanat-Peričić, Leszek Małczak (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021), 300.

⁸⁴ Babić, Vekić, „Antemurale Christianitatis hrvatske usmene književnosti,“ 305-312.

⁸⁵ Ovaj rad ne obuhvaća predodžbe Turaka u Dalmaciji u 19. stoljeću. Više o tome: Katarina Ivon, *Od Kačića do Svačića – imagologija i ideologija zadarskih koledara* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2018).

⁸⁶ Mirjan Gross, „Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije,“ u *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20 stoljeća)*, ur. Mirjana Gross (Zagreb: SNL, 1981), 284-285.

⁸⁷ Isto, 294-295.

vić je svojom zadaćom smatrao prosvjećivanje hrvatske nacije kako bi odbacila porobljeni mentalitet te stvorila vlastiti identitet.⁸⁸ Povijesni narativ, odnosno pozivanje na povijesno pravo Hrvata na svoju zasebnost vlastitom interpretacijom povijesti, jedan je od ključnih mobilizacijskih diskursa pravaštva.⁸⁹

3.1. Pogled Sakcinskog u Bosnu – antipod predodžbi jugoslavenske ideologije

Jedan od putopisa Ivana Kukuljevića Sakcinskog je *Put u Bosnu* objavljen 1857. godine. Istovremeno s njegovim dolaskom u Bosnu, društveno-politička situacija poprilično je stabilizirana Abdulmedžidovim tanzimatskim reformama. Sakcinski je u Bosni proveo sedamnaest dana kao suputnik prijatelja i putovanje je proveo zaista lagodno, u današnjem smislu imao je gotovo „pravo turističko putovanje“.⁹⁰ Zato, za razliku od Mažuranića, ne opisuje avanture koje bi romantičarski preuveličavao, druži se i komunicira s uglednicima te odsjeda u ugodnim hanovima. Autor u predgovoru, u duhu jugoslavenstva, smatra povezanost Bosne s Hrvatskom po krvi i jeziku naroda neupitnom činjenicom. Nedugo po dolasku u Bosnu Kukuljević ulazi u razgovor s nekoliko muslimana i kršćana te ih zajednički opisuje navodeći da „Bosanski Turčin i keršćanin bistar je i zreo u svome razgovoru i u mislih; njegov jezik liep je i uglađen; njegovo je ponašanje surovo ali otvoreno i serdačno“.⁹¹ Tako je cjelokupnom društvu Bosne, bez obzira na konfesiju, pristupio jednako empatično i afirmativno. Njegova će se otvorenost prema islamskoj kulturi i civilizaciji preslikati na još nekoliko situacija. Jedenje rukama prihvatio je bez zgražanja, s oduševljenjem je opisao Ferhadiju u Banja Luci, a hodžino učenje bilo mu je iznimno drago.⁹² Turske velikodostojnike s kojima se susretao te koji su ga nerijetko ugostili u svojim domovima opisao je kao gostoprимljive, pravedne, ljubazne i ugledne. Prilikom posjete kajmakanu navodi da je imao osjećaj da je došao kod kakvog bogatog hrvatskog plemića istovremeno ističući afirmativnim tonom njegovu želju za reformama i napretkom te njegov human odnos prema kršćanima.⁹³ Iskazana „ljubav“ jednoga spahije koji ga prima u svoj dom toliko ga je dirnula da ga je pozvao u posjet u Zagreb kako bi mu uzvratilo danu gostoljubivost.⁹⁴ Kukuljević se ne dotiče nižih turskih slojeva osim dva kraća komentara: divi se njihovoj pobožnosti te je svojeg kočijaša opisao kao lagodnog.⁹⁵ Hajduke, čijih se napada pribojavao tijekom putovanja izme-

⁸⁸ Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 24.

⁸⁹ Mirjana Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika,“ *Časopis za suvremenu povijest* 1/4 (1972): 26.

⁹⁰ Marijan Šabić, „Hrvatski pogledi u Bosnu (1842.–1858.–1879.),“ *Slavia* 3/88 (2019): 293.

⁹¹ Sakcinski, *Izabrana djela*, 332.

⁹² Isto, 337.

⁹³ Isto, 366.

⁹⁴ Isto, 352.

⁹⁵ Isto, 343; 338.

đu gradova, doživio je kao zlikovce koji „tu živu pokraj svakojakih zvierih.“⁹⁶ U zaključku putopisa navodi da je narod Bosne „kriepak i tverd na tielu, blag na ćudi, bistar umom“, a da bi se nekom nezainteresiranom stranom putniku učinilo da je narod „prost, glup i divlji, a zemlja da je sasvim barbarska“.⁹⁷ Drži da je Bosnu potrebno promatrati dublje i da ljudsko dobro ne treba razlikovati po vjerskoj pripadnosti.⁹⁸ Kao mane bosanskoga stanovništva ističe otpor prema napretku i reformama, zbog čega je, kako je spomenuto, benevolentno govorio o naklonosti kajmakana⁹⁹ prema modernizaciji. Jugoslavenski ideologem, apliciran pri labilnoj distinkciji Slavena na kršćane i muslimane, autor decidirano oblikuje u konstataciji kako „nije ni turski Bošnjak Turčin, jer nauk Muhameda nije satro u njemu narav i ćud slavensku“.¹⁰⁰ Na taj je način, kroz prizmu jugoslavenstva, Sakcinski tolerantno i otvorenog uma pristupio Bosni kao zemlji gdje žive „slavenska braća“ i koja nije odvojena *zidom* od kršćanskog Balkana i Europe. Islamizacija nije percipirana simbolom turskog nasilja niti je strukturiran topos vjerskog neprijateljstva, već je islam projiciran jednom od konfesija kojoj pripadaju i Slaveni. Sakcinski se time okrenuo čak i od vlastitih predodžbi koje je emitirao u svojim djelima, najčešće s fiksijskom strukturom, dok putopis sadrži i fakcijske elemente.

Takve se predodžbe manifestiraju gotovo kao potpuni antipod predodžbama konstruiranim kod ostalih jugoslavenski usmjerenih političara. Narodna je stranka u svojim tiskovinama, poput *Pozora*, često tematizirala težak položaj kršćana pod osmanskom vlašću, kritizirala reformska nastojanja Osmanlija, nametala mit *Antemurale Christianitatis* te agitirala za oslobađanje Bosne i Hercegovine.¹⁰¹ Zato se u tekstovima *Umovanje ob iztočnom pitanju* i *Istočno pitanje* Josipa Miškatovića govori o nužnosti oslobađanja kršćana austrijskom intervencijom, teškom i robovskom položaju Slavena pod Osmanlijama, propadanju osmanlijskog društva, nemogućnosti njegova reformiranja jer je pretjerano religiozno te neophodnosti ohrabivanja Srbije i Crne Gore u sukobima s Osmanlijama.¹⁰² Josip Juraj Strossmayer u svojim je razmišljanjima izbacivanje Osmanskog Carstva iz Europe te rješavanje Istočnog pitanja osvajanjem Bosne, svojevrsnim križarskim pohodima, smatrao misijom Hrvatske i Austrije, što je stimuliralo njegovu netrpeljivost prema muslimanima.¹⁰³ Franjo Rački izrazito je vehementno gledao prema opstanku osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini te je zagovarao njeno oslobađanje od strane Srbije ili Habsburške Monarhije. Razloge regresije Osmanskog Carstva pronalazio je u naravi islamske civilizacije, odnosno osmanlijskom mnogoženstvu i strukturi

⁹⁶ Isto, 344.

⁹⁷ Isto, 373.

⁹⁸ Isto, 373.

⁹⁹ Zamjenik pojedinog namještenika

¹⁰⁰ Isto, 374.

¹⁰¹ Dragutin Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje* (Zagreb: Golden marketing, 2007), 385-387.

¹⁰² *Pozor*, br. 260, 1866; br. 269, 1866.

¹⁰³ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva* (Zagreb: Profil, 2013), 33.

obitelji, a mogućnost pregovora s Osmanlijama nije uzimao u obzir jer, prema njemu, kršćanin i musliman ne mogu sjediti za istim stolom.¹⁰⁴ Stoga, prema Račkom, Osmanlije nisu sposobne stvoriti pravednu, prosvijećenu i pitomu državu.¹⁰⁵ Svi su navedeni stavovi prema Osmanlijama određeni njihovom političkom idejom o možebitnom priključenju Bosne i Hercegovine Trojednici nakon njezina „oslobađanja“ od strane Austrije. Kukuljevićeva slika Bosne postavlja se kao djelomičan antipod imaginarija jugoslavenske ideologije, samo djelomičan jer se ideologem jugoslavenstva profilira artikulacijom jedinstva svih Slavena bez obzira na konfesiju. Budući da pod različitim stimulansima nastaju potpune opreke ustaljenih predodžbi, ali i primjer da ne dolazi do njihovog međusobnog isključivanja, iako je jedna dominantnija nad drugom, eklatantan je to primjer varijacije i mobilnosti predodžbi unutar istog imaginarija.¹⁰⁶

3.2. Pravaštvo – novi položaj Turaka u imaginariju

Pravaštvo predstavlja ekskluzivno hrvatstvo u kojemu se konstruira kulturni i politički imaginarij kao zrcalo ideoloških postavki prema drugim narodima pa tako i Turcima/muslimanima. Ante Starčević, prvak Stranke prava i njezin ključni ideolog, uvelike se zanimao za Istočno pitanje, status Osmanskoga Carstva, islam te položaj i odnos prema muslimanima. Smatrao je, što je i opisano u njegovim djelima poput *Istočnog pitanja*, da je kršćanima i muslimanima u Bosni i Hercegovini povoljnije ostati pod osmanskom vlašću nego doći pod okupaciju Austrije, a Osmansko je Carstvo doživljavao snažnijom državom od Austrije i Rusije.¹⁰⁷ Dakako, poznata je i njegova antologijska postavka da su bosanski muslimani najčišći i najplemenitiji dio hrvatskog naroda jer nisu iskvareni od strane Austrije kao Hrvati u Monarhiji. Nastojao je muslimane i islam prikazati sastavnim dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa imajući prema njima blagonaklon stav, što je u suštinskoj suprotnosti s dotad ustaljenim stavovima iz vremena ilirizma.¹⁰⁸

Jedan je od fundamentalnih narativa pravaštva s mobilizacijskom funkcijom pozivanje na hrvatsko povijesno pravo na državnu samostalnost pomoću vlastite romantičarske interpretacije povijesti te prijašnjih ugovora čime se slavna i svijetla prošlost pozicionirala u protutežu s mračnom stvarnošću. Turci u toj situaciji postaju poželjnim elementom koji nisu neprijatelji poput Nijemaca, Mađara, „slavoserba“¹⁰⁹ i Srba. Takva će se retorika odraziti i na književno stvaralaštvo jer se ono u pravaštvu rabi kao poligon za mehanizme ideološke agitacije, političku propagandu te implementaciju ideoloških

¹⁰⁴ Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje*, 362-363.

¹⁰⁵ Isto, 366.

¹⁰⁶ Joep Leerssen, „Image,“ u *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters*, ur. Manfred Beller, Joep Leerssen (Amsterdam, New York: Rodopi, 2007), 343.

¹⁰⁷ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 273.

¹⁰⁸ Isto, 272.

¹⁰⁹ Pogrdan pravaški naziv za pristalice jugoslavenstva.

postavki pravaštva u kulturu kako bi se stimulirao „moralni preporod“ Hrvata. Zato je pravaštvo postavljalo vrijednosne norme u sve sfere društvenog, političkog i kulturnog života. Budući da su u konfliktu s jugoslavenskom ideologijom, nastojalo se rušiti njezin autoritet, kao i autoritete iz vremena ilirizma. Zato je ep *Smrt Smail-age Čengića* postao predmet ismijavanja i banalizacije pastišem Ante Kovačića *Smrt babe Čengićkinje* kako bi se obračunalo s narodnjačkom politikom i Mažuranićem.¹¹⁰ Starčević je za Mažuranićev ep naveo da počiva na običnom i nebitnom događaju te da se ne može govoriti o herojstvu crnogorske čete jer su agu ubili iz zasjede.¹¹¹ Dolazi do dezavuiranja lika i djela Nikole Šubića Zrinskog kao herojskog branitelja Hrvatske i Europe pa će ga se smatrati austrijskim slugom i braniteljem despotske Austrije koji se borio protiv muslimana.¹¹² Istu sudbinu doživljava i ban Jelačić kojega se etiketira zastupnikom austrijskih interesa.¹¹³ Dakle, pravaštvo se neće oslanjati ni na kakve književne i povijesne autoritete koji im politički i ideološki ne odgovaraju, već se sve podređuje političkim agitacijama čime se otvara prostor za generiranje novih percepcija.

3.3. Urota Zrinsko-Frankopanska – prikaz pravaškog imaginarija

Povijesni roman *Urota zrinsko-frankopanska* objavljen je 1903. godine. Temelj fabule su događaji u vremenu prije pogibije Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 1671. godine. Dugo je vremena Kumičićevo djelo smatrano krajnjim dometom prikaza urote što govori u prilog njegovoj snažnoj recepcijskoj vrijednosti te utjecaju na kulturni imaginarij.¹¹⁴ Kumičićev je cilj izgradnjom glavnih likova, koje idealizira i prikazuje junacima, stvoriti svojevrsnu personifikaciju političke ideje pravaštva.¹¹⁵ Pravaška ideologija je vlastitom selektivnom interpretacijom povijesti nastojala pronaći svijetle i tamne fragmente prošlosti te ih procesuirati kroz filtere svojih ideoloških i vrijednosnih kriterija. Zrinski i Frankopan postali su tako oličenje nesreće i mučeništva hrabrih Hrvata pod austrijskom vlašću, što je predočeno i u potonjem romanu.¹¹⁶

U situaciji kada osmanska vojska sve češće i intenzivnije prodire na hrvatski prostor, Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan pokušavaju pridobiti pomoć s bilo koje strane, a Beču koji odbija pomoći prijete izborom novog kralja. Pri opisu turskih prodora u Hrvatsku na početku djela očituju se česti

¹¹⁰ Krešimir Nemeč, „Pravaštvo i hrvatska književnost,“ u *Jezik književnosti i književni ideologemi*, ur. Krešimir Bagić (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007), 125.

¹¹¹ Isto, 125.

¹¹² Željko Karaula, „Nikola Šubić Zrinski u pravaškoj ideologiji 19. stoljeća,“ u *XIII. kroatistički kongres*, ur. Stjepan Blažetin (Pečuh: Zavod Hrvata u Mađarskoj, 2018), 239.

¹¹³ Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika,“ 40.

¹¹⁴ Hrvoje Lončarević, „Zrinsko-frankopanska urota u hrvatskom romanu,“ *Crkva u svijetu* 4/51 (2016): 599.

¹¹⁵ Isto, 600.

¹¹⁶ Gross, „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika,“ 40.

motivi tradicionalnih predodžbi poput tvrdnji da Turci pale sela i kolju kršćane, odvođe u ropstvo, pljačkaju te stavljaju kršćanske glave na kolce i koplja.¹¹⁷ Naziva ih se ljutima, čoporom, azijatskom bujicom, vukovima i zmijama.¹¹⁸ Navodima da su Hrvati „tvrđi štit cijelomu kršćanstvu“¹¹⁹ i kako bi kršćanska Europa trebala slaviti hrvatsku borbu protiv Turaka utjelovljuje se mit *Antemurale Christianitatis* kao politička legitimacija i agitacija.¹²⁰ Automatski bi se zaključilo da se antiturska retorika u svojoj punoj snazi manifestira i u ovome djelu, ali slijed događaja pokazat će suprotno te će Turci, od ovako opisanih nasilnika i neprijatelja kršćanstva, postati koncilijantni, odnosno potencijalni saveznici i manje zlo od Austrije i Ugarske. To se, najprije, očituje riječima Frana Krste Frankopana da mrzi Turke, ali da ga okolnosti navode na moguće sporazumijevanje.¹²¹ Turski je položaj središnjeg silnika dokinut riječima da „ne daj bože da su Turci kao Nijemci“¹²² te odgovorom Krste Frankopana, na postavljeno pitanje jesu li gori Turci ili Austrijanci, da odgovor nije potreban.¹²³ Nadalje, Frankopan ustvrđuje da „su svi Hasani, Mehmedi i Mustafe manje okrutni i manje pohlepni od svih Auersperga, Breinera i Herbersteina“.¹²⁴ Turci su „bolji kršćani od kršćana“, zaključio je Frankopan uz nekoliko kletvi upućenih Austrijancima oslikavši stav velikaša prema Turcima.¹²⁵ Motiv moguće i poželjne suradnje producira se u idejama hrvatskih velikaša o suradnji s Turcima protiv Beča pa se navodi da im je bilo iznimno drago slušati da će im biti iskreni saveznici te da će Hrvatska pod njima biti slobodna.¹²⁶ Spominje se i mogućnost da mnogi bosanski begovi zauzmu utjecajne pozicije u Hrvatskoj jer bi se tako „vratili u zagrljaj svoje hrvatske braće“.¹²⁷ Po pitanju Nikole Šubića Zrinskog riječima Petra Zrinskog se ustvrđuje, u pravaškom duhu, kako on nije hrvatski junak jer je štitio hrvatske neprijatelje u Sigetu umjesto da je branio Hrvatsku na Uni.¹²⁸ Time je satkan pravaški ideologem kojim se bosanske muslimane predstavlja etničkim Hrvatima, poziva na njihovo nacionalno samospoznavanje te vraćanje slavnoj prošlosti svojih predaka. Na kraju se romana ipak zaključuje kako je Zrinski „nerado“ stupao u kontakt s Turcima koje se ponovno opisuje kao nasilnike, ali manje okrutne od austrijske vlasti.¹²⁹

¹¹⁷ Eugen Kumičić, *Urota zrinjsko-frankopanska* (Zagreb: Mladost, 1972), 20; 64; 141; 288.

¹¹⁸ Isto, 22; 29; 125; 144.

¹¹⁹ Isto, 129.

¹²⁰ Isto, 144.

¹²¹ Isto, 138.

¹²² Isto, 146.

¹²³ Isto, 344.

¹²⁴ Isto

¹²⁵ Isto

¹²⁶ Isto, 316.

¹²⁷ Isto, 269.

¹²⁸ Isto, 142.

¹²⁹ Isto, 434; 445.

Turci su u *Uroti* predstavljeni kao marginalna neprijateljska strana jer se primarni fabularni sukob odvija između hrvatske i austrijske strane, a slika Turaka obilježena je dvojakim značenjem. S jedne strane, Turci su određeni skupinom za koju je nasilje stereotipno pa ih se koristi za simboličnu demonstraciju nasilja kako bi se s njima usporedila austrijska vlast i demoniziralo njezino odnošenje prema Hrvatskoj. S druge strane, Turci su dio povijesnog narativa, odnosno reminiscencija kojom se želi promovirati zasluge Hrvata u borbama s istima kako bi se, pored glorifikacije uloge Hrvata u obrani kršćanstva, propagirala nezahvalnost Austrije prema Hrvatima. Turci su, dakle, od povijesnih neprijatelja transformirani u potencijalne saveznike koji su prihvatljiviji od Austrijanaca. Prisutni stereotipni negativni epiteti zato se ne koriste zarad nametanja antiturskog narativa, već kao postupak simboličnog uspoređivanja austrijske vlasti s onom „najgorom“, turskom, te za potenciranje hrvatskog mučeničkog položaja kroz povijest. Tako nastaje temeljni antipod ustaljenim ilirskim antiturskim predodžbama te će kaleidoskop predodžbi iz obaju imaginarija biti korišten prema političkim i ideološkim preferencijama sve do današnjice. Panoptikum predodžbi kreće se od Turaka kao potencijalnih saveznika, afirmativnosti, simpatija i pozicioniranja bosanskih muslimana u hrvatski nacionalni korpus pa do slika gdje su Turci tradicionalni vjerski neprijatelji, nasilnici i sadisti odvojeni *zidom* od europske civilizacije. Sve će te predodžbe obitavati jedna pored druge, bez međusobnog isključivanja, a bit će korištene, ojačavane, marginalizirane ili modificirane prema prevladavajućim političkim, društvenim i vrijednosnim tendencijama.

4. Slike ustanka i okupacije Bosne i Hercegovine

Primjer realizacije oprečnih slika Bosne i Hercegovine i bosanskih muslimana produciranih iz pravaškog i jugoslavenskog imaginarija su predodžbe Bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine te austro-ugarske okupacije 1878. godine. Navedena dva događaja evaluirana su kroz vrijednosne postavke dviju ideologija te se reproduciraju oprečni sudovi o dvama krucijalnim događajima za Bosnu i Hercegovinu.

August Šenoa u pjesmi *Munja od Gabele* tematizira događaje u vrijeme početka Bosansko-hercegovačkog ustanka. Objavljivana je u *Vijencu* kroz tri izdanja te je bila samo dio sveopće javne euforije i odobravanja ustanka protiv osmanlijske vlasti.¹³⁰ Krug političara oko Strossmayera svesrdno je favorizirao ustanike u susjednoj zemlji, pomagali su prebjezima, organizirali su odbore za pomoć te se i na političkoj sceni nastojala pružiti konkretnija podrška jer se maštalo o mogućem priključenju „oslobođene“ Bosne i Hercegovine Trojedinici. Tako i u kulturnoj sferi stihovima *Munje od gabele* Šenoa prikazuje stanje u Bosni i Hercegovini te oduševljenost ustankom.¹³¹ Turcima se pridaju već

¹³⁰ Dragutin Pavličević, „Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1/4 (1973): 130.

¹³¹ Njegova privrženost Strossmayeru iskazana je, primjerice, pjesmom *U slavu Josipa Jurja Strossmayera*.

tradicionalni epiteti poput vraga, zmije, krvnika, nasilnika i silovatelja. Goto-vo na razini sotonizacije Šenoa prikazuje odnos Turaka prema kršćanskoj ženi te njezinom djetetu i mužu: „Razderaše joj bijelo ruho / A krvava se vražja ruka / O sniježno tijelo ljuto svija / Iz turskog oka sikeće zmija / Vragolik smijeh im otkri zube / A gnjusna usta njedra ljube (...) Ta muž ti smrskan eno / A tu ti mrtvo muško čedo“.¹³² U kasnijim se stihovima implementiraju elementi okcidentalizma oslikavanjem stanja pasivnosti Europe prema kršćanskom ustanku i njihovom položaju pod Osmanlijama. U liku silovane kršćanke Šenoa je personificirao kršćane u Bosni te njihovu bezizlaznu situaciju i potlačenost zbog čega podižu ustanak.

Eugen Kumičić bio je dio postrojbi koje su okupirale Bosnu i Hercegovinu 1878. godine nakon Berlinskog kongresa. Svoj „svojevršno naknadno pisani ratni dnevnik“ objavio je pod naslovom *Pod puškom*.¹³³ U njemu je vidljivo njegovo, sukladno s pravaškom orijentacijom, protivljenje okupaciji Bosne i Hercegovine te simpatiziranje muslimana. Njih doživljava kao stasite, plemenitih običaja, divne, ljubazne i ponosne, a njihov govor pristojnim i otmjenim.¹³⁴ Prilikom strijeljanja dvojice muslimana primjetno je autorovo simpatiziranje spomenutih iskazivanjem žaljenja i suosjećanja prema njihovim obiteljima.¹³⁵ Jednom se prilikom sprijateljio sa zarobljenim muslimanom kojega opisuje kao ljubaznog i otmjenog te se divio njegovom jeziku kakvog „nema u našoj književnosti“.¹³⁶ U suprotnosti s muslimanima karakterizira Vlahe koji su podržavali dolazak austro-ugarskih trupa. Ilustrira ih kao blatne, otrcane, strašnog lica, pijance i okrutne.¹³⁷ Ističe se opis Vlaha koji je svjedočio strijeljanju Turaka te je, nakon što su ubijeni, udarao glavu mrtvog Turčina i nakon toga „izkeći zube kao odrta lisica i stade se kesiti“.¹³⁸ Tako je autor, u svjetlu pravaštva, artikulirao svoj sud o okupaciji Bosne i Hercegovine te iznio svoj stav prema bosanskim muslimanima.

Valja izdvojiti i predodžbe muslimana u romanu za mladež Vjenceslava Novaka *Máca* objavljenom 1881. godine u kojemu tematizira bosansko-hercegovački ustanak kroz vizuru pravaštva. Evidentno je autorovo nastojanje da se Bosna i Hercegovina demistificira kao egzotičan, stran i divlji prostor, sve muslimane naziva Hrvatima, ustanak ne vidi sukobom između vjerskih skupina, već kao obračun staleža, a rješenjem za sve nedaće u Bosni smatra vraćanje bosanskih muslimana svojoj staroj, kršćanskoj vjeri.¹³⁹

¹³² August Šenoa, *Pjesme*, priredio Slavko Ježić (Zagreb: Znanje, 1963), 299.

¹³³ Eugen Kumičić, *Začuđeni svatovi; Pod Puškom*, priredio Vinko Brešić, predgovor Stjepko Težak (Zagreb: Matica hrvatska, 1988), 24.

¹³⁴ Isto, 284.

¹³⁵ Isto, 288-290.

¹³⁶ Isto, 328.

¹³⁷ Isto, 290; 327.

¹³⁸ Isto, 290.

¹³⁹ Berislav Majhut, „Predodžbe muslimana u hrvatskom povijesnom romanu za djecu i mladež“, *Hrvatska revija* 2 (2015): 78-86, https://www.matica.hr/hr/459/predodzbe-muslimana-u-hrvatskom-povijesnom-romanu-za-djecu-i-mladez-24938/#_ftn1 (posjet 20.1.2022).

5. Zaključak

Dugo 19. stoljeće, koje determinira predodžbe Turaka društvenim, kulturnim, političkim i nacionalno-integracijskim procesima, iznjedrilo je dva paralelna i oprečna imaginarija. Prvi, nastao u ilirizmu i nastavljen kroz jugoslavensku ideologiju, djelomično se oslanja na predodžbe iz ranog novovjekovlja, ali se ne može smatrati njegovim nastavkom. U ilirskom/jugoslavenskom imaginariju Turci zauzimaju središnje mjesto tradicionalnog neprijatelja, ali neprijatelja koji u trenutnim političkim i društvenim okolnostima stagnacije Osmanog Carstva nije aktualan. Zato postaju simbolom povijesnog neprijatelja evociranog zarad pronalaženja svijetlih i tamnih egzemplara iz prošlosti korištenih za političko-ideološke agitacije u sadašnjosti. Tako Turci ostaju vjerski neprijatelji, nasilnici i kulturno inferiorni *Drugi* odvojeni *zidom* od kršćanskog južnoslavenskog i europskog svijeta. S druge strane, pravaški imaginarij razvija sliku Turaka normiranu učenjem Ante Starčevića zbog čega je u opreci s ilirskom/jugoslavenskom. Pravaška je ideologija intenzivno penetrirala u sve društvene i kulturne sfere svojim ideološkim postavkama pa tako i u književnost gdje se razvija snažan pravaški ideologem koji generira predodžbe Turaka. Oni za pravaštvo postaju primjer s kojim se uspoređuje austrijska despotaska vlast te aksiom iz povijesti zarad kojega bi Hrvatska trebala biti cijenjena od svojih „vlastodržaca“. Bosanski su muslimani smatrani dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa te se o njima ilustrira vrlo afirmativna slika. Prema tome, u 19. je stoljeću prisutna fluktuacija slike Turaka od neprijatelja do potencijalnih saveznika definirana političkim i ideološkim varijablama, a suprotne slike korištene su prema aktualnim pragmatičnim potrebama. Osmanog Carstvo i njegova prisutnost na Balkanu prema kraju stoljeća postaju usputna tema pored onih aktualnih u dvojnoj Monarhiji pa je očigledno kvantitativno opadanje djela s turskom temom. Ipak, tri su temeljna kanona iz ilirskoga razdoblja tematizirala Turke što govori o njihovoj nazočnosti u kulturnom sjećanju te nepobitnom usijecanju sukoba s Osmanlijama u kulturni imaginarij kao plod dugotrajnih kulturnih doticaja i razmjena. Također, očito je postepeno povećanje zanimanja za Bosnu i Hercegovinu te bosanske muslimane nauštrb ostatka Osmanog Carstva i Turaka u užem smislu riječi kao refleksija implementiranja jugoslavenskog i pravaškog ideologema.

Predodžbe konstruirane u vrijeme stvaranja moderne nacije permanentno ostaju utkane u nacionalnom identitetu i kulturnom imaginariju čiji su relikti opipljivi i danas. Mit *Antemurale Christianitatis*, predodžba o nasilnim Turcima, mučeništvo Hrvata, herojstvo hajdučije, sve su to slike koje su do danas ostale rasprostranjene od mikrorazine u javnom prostoru pa sve do obrazovnog sustava i akademskih krugova te su korištene prema potrebama kroz 20. i 21. stoljeće.¹⁴⁰ Ovaj rad analizirao je samo najvažnija djela iz 19. stoljeća s

¹⁴⁰ Više o tome: Ivo Žanić, *Barjak na planini* (Zagreb: Srednja Europa, 2018); Azra Abadžić Navaey, „Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti,“ u *IV. međunarodni turkološki simpozij zemalja jugoistočne Europe*, ur. Nime-tullah Hafiz, (Prizren: The Balkan Turkology Research Center, 2011); Nikolina Rajković, „Povlačenje granica Istoka i Zapada: *antemurale christianitatis* i

imagološkim potencijalnom i zamišljen je kao *spiritus movens* za daljnja istraživanja čiji je kapacitet gotovo pa neiscrpan. Za predmete budućih istraživanja posebno se izdvajaju novinska izdanja iz druge polovice stoljeća, regionalne posebnosti i refleksije predodžbi iz 19. stoljeća u kasnijim razdobljima.

---

konceptualizacija hrvatskog nacionalnog i simboličnog identiteta,“ *Diskrepancija* 16,17/11 (2012).

6. Bibliografija

6.1. Izvori

Danica, 14. svibanj 1836. - 5. studeni 1843., br. 10 - br. 45.

Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Izabrana djela*. Priredio Nikola Batušić. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

Kumičić, Eugen. *Urota zrinjsko-frankopanska*. Zagreb: Mladost, 1972.

_____. *Začuđeni svatovi; Pod Puškom*. Priredio Vinko Brešić. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Mažuranić, Ivan, Matija Mažuranić. *Smrt Smail-age Čengića; Stihovi; Proza; Pogled u Bosnu*. Priredio Ivo Frangeš. Zagreb: Matica hrvatska, 1965.

Pozor, br. 260, 25.9.1866; br. 269, 5.10.1866.

Šenoa, August. *Pjesme*. Priredio Slavko Ježić. Zagreb: Znanje, 1963.

6.2. Literatura

Babić, Vanda, Denis Vekić. „Antemurale Christianitatis hrvatske usmene književnosti: graničarski mentalitet Dalmacije kroz usmenu epsku pjesmu i kulturalno pamćenje u Hrvatsko-osmanskim ratovima.“ U *Periferno u hrvatskom jeziku, književnosti i kulturi*, ur. Krešimir Bagić, Miranda Levanat-Peričić, Leszek Małczak, 300-334. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2021.

Banac, Ivo. *Hrvati i Crkva*. Zagreb: Profil, 2013.

Blažević, Zrinka. „The Image of the Wall.“ U *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*, ur. Jürgen Barkhoff, Joep Leerssen, 160-172. Boston, Leiden: Brill, 2021.

Čorkalo, Katica. „Dva književna zrcala zemlje Bosne: *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića i *Pod puškom* Eugena Kumičića.“ *Riječ* 2/3 (1997): 127-135.

Dukić, Davor. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.

_____. „Turska tema u preporodnoj drami.“ *Dani Hvarškoga kazališta* 1/24 (1998): 316-325.

_____. „Dvije ilirske Turske: Imago-loški pogled na Novine i Danicu od 1835. do 1839. godine.“ *Kolo* 2/16 (2006): 233-249.

_____. „Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća.“ U *Jezik književnosti i književni ideologemi*, ur. Krešimir Bagić, 87-105. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007.

Fališevac, Dunja. *Kaliopin vrt II: studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*. Split: Književni krug, 2003.

Franić, Ante. *Hrvatski putopisi romantizma*. Zadar: Narodni list, 1983.

Gross, Mirjana. „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika.“ *Časopis za suvremenu povijest* 1/4 (1972): 25-46.

_____. „Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije.“ U *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20 stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, 283-306. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.

_____. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.

Karaula, Željko. „Nikola Šubić Zrinski u pravaškoj ideologiji 19. stoljeća.“ U *XIII. kroatiistički kongres*, ur. Stjepan Blažetin, 238-246. Pečuh: Zavod Hrvata u Mađarskoj, 2018.

Kolstø, Pål. „Antemurale Thinking as Historical Myth and Ethnic Boundary Mechanism.“ U *Rampart Nations: Bulwark Myths of East European Multiconfessional Societies in the Age of Nationalism*, ur. Liliya Berezhnaya, Heidi Hein-Kircher, 347-373. Berghahn Books, 2019.

Leerssen, Joep. „Image.“ U *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters*, ur. Manfred Beller, Joep Leerssen, 342-345. Amsterdam, New York: Rodopi, 2007.

Lončarević, Hrvoje. „Zrinsko-frankopanska urota u hrvatskom romanu.“ *Crkva u svijetu* 4/51 (2016): 596-614.

Majhut, Berislav. „Predodžbe muslimana u hrvatskom povijesnom romanu za djecu i mladež.“ *Hrvatska revija* 2 (2015): 78-86, https://www.matica.hr/hr/459/predodžbe-muslimana-u-hrvatskom-povijesnom-romanu-za-djecu-i-mladez-24938/#_ftn1 (posjet 20.1.2022).

Nemec, Krešimir. „Poetika hajdučko-turske novelistike.“ *Dani Hvarškoga kazališta* 24/1 (1998): 112-123.

_____. „Pravaštvo i hrvatska književnost.“ U *Jezik književnosti i književni ideologiji*, ur. Krešimir Bagić, 119-131. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007.

Paić Vukičević, Tatjana, Ekrem Čaušević. „Pogled u Bosnu’ Matije Mažuranića kao povijesni izvor.“ *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56 (2007): 177-191.

Pavličević, Dragutin. „Odjek bosanskog ustanaka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1/4 (1973): 121-196.

_____. *Hrvati i Istočno pitanje*. Zagreb: Golden marketing, 2007.

Protrka, Marina. *Stvaranje književne nacije*. Zagreb: FFZG, 2008.

Protrka Štimec, Marina. „Prirodno pravo u Smrti Smail-age Čengića: Mažuranićev ‘fuit tyrannus.’“ *Umjetnost riječi* 3-4/61 (2017): 181-199.

Šabić, Marijan. „Hrvatski pogledi u Bosnu (1842.–1858.–1879.).“ *Slavia* 3/88 (2019): 292-309.

Tomasović, Mirko. „Marulić u Danici Ilirskoj.“ *Colloquia Maruliana ...* 2 (1993): 49-52.

Croatian Images of the Ottomans in the 19th Century

Abstract:

This paper analyzes the images of the Ottomans in the 19th century in Croatia. In the circumstances of the construction of the modern Croatian nation and national integration ideologies, a modern Croatian cultural imagery is being formed in which traditional and newly created images of the Ottomans will exist. The historical context, the relationship between literature and ideology, crucial literary works and newspapers are analyzed to elucidate the images of the Ottomans in the 19th century that are still partly unresolved.

Key words: historical imagery, Ottomans, 19th century, images, Ottoman Empire, Croatia, literature, historical memory, ideology

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 17 2022.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XVII, broj 17, 2022.

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Mrnarević

Zamjenik glavnog urednika
Ivan Ćorić

Uredništvo
Petar Bešlić
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Marko Zidarić

Urednici pripravnici
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Mudrovčić
Tijana Vokal

Redakcija
Petar Bešlić
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Ivan Mudrovčić
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Tajnik Uredništva
Petar Bešlić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Irena Bratičević
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Ivana Buljan
dr. sc. Ivana Gubić
dr. sc. Sanja Lazanin
dr. sc. Ana Pavlović

dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Kornelija Jurin Starčević
dr. sc. Goran Sunajko
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Zrinka Pešorda Vardić

Lektura za hrvatski jezik
Jozo Akrap
Tina Čatlaić
Mislav Graonić
Lea Ivanković
Lorena Lelek
Marija Mrnjavac
Martina Perak
Nika Pulig
Josipa Skenderović
Darko Vasilj
Jakov Zidarić
Matea Žnidarec

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Marko Maraković, FF-press

Prijevod s engleskog jezika
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Filip Šimunjak

Prijevod s mađarskog jezika
Saša Vuković

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o.

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i sredstvima koje je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>